

Landbouw en natuur Roel Jongeneel

Hek: de ethiek van de grens tussen boerenland en natuurgebied

Boeren en natuurbeschermers staan vaak lijnrecht tegenover elkaar. In het boek *Hek* bespreekt Martin Drenthen de morele opvattingen achter dit debat. Hij pleit voor een model waarin verschillende waardeperspectieven naast elkaar bestaan. Roel Jongeneel bespreekt het boek en gaat in gesprek met de auteur.

Het stormt in het Nederlandse landschap. In de discussie over de inrichting van het landschap staan boeren, de voedselproducenten, lijnrecht tegenover natuurbeschermers. Het produceren van voedsel is een gerechtvaardigd doel, maar is er een grens? Zo begint het boek *Hek* van Martin Drenthen, hoofddocent milieufilosofie aan de Radboud Universiteit. Met de titel wil Drenthen aangeven dat er hekken worden geplaatst en met hekken wordt geschoven. Eerst probeerde de mens een grens te trekken waarmee hij zichzelf beschermde tegen een toen nog overmachtige natuur. Inmiddels zijn de rollen omgedraaid en is de mens zo overmachtig geworden dat hij hekken nodig heeft om wat van de natuur nog rest te beschermen. Vandaag dienen wildroosters er vooral voor om de natuur binnen afgebakende gebieden te houden.

Het botst wel. De wolf is terug in Nederland, maar de emoties van voor- en tegenstanders lopen regelmatig weer hoog op. Varkenshouders vrezen de Afrikaanse Varkenspest. Maar rechtvaardigt een ziekte die een ramp voor de sector zou kunnen worden het massaal afschieten van wilde zwijnen? Ook de coronacrisis, waarbij het gaat om een virus dat zijn oorsprong lijkt te hebben in dierpopulaties, roept vragen op over de verhouding en omgang van mens en dier en de risico's daarbij (zoonosen).

Wat Drenthen laat zien is dat het debat over natuurbeschermers versus veehouderij wordt gevoerd vanuit verschillende morele opvattingen. In zijn boek probeert die achterliggende overtuigingen en waarden te ontrafelen in de hoop daarmee een kader te creëren om de discussie helder te voeren en verder te kunnen brengen.

Verlicht antropocentrisme

Lang is de dominante stroming in het denken over natuur het antropocentrisme geweest. Daarin staat de mens op nummer één en daarmee ook boven de natuur. De natuur ontleent in dat perspectief haar waarde uiteindelijk aan het nut dat ze voor de mens heeft en niet aan haar eigen intrinsieke betekenis. Maar, aldus Drenthen, vanaf de jaren zeventig richtten de milieuactivisten en milieufilosofen hun pijlen op dit *dichard* antropocentrisme. Aanvankelijk leken hun opvattingen veel te radicaal, maar ze hebben de afgelopen halve eeuw steeds meer terrein gewonnen en zijn nu veelal ingeburgerd. Hoewel, als het over natuur gaat, veel mensen het antropocentrisme afwij-

zen, is het volgens Drenthen lastig om die nieuwe grondhouding tegenover de natuur ook handen en voeten te geven. Ondanks dat het vandaag gemeengoed lijkt te zijn geworden om de mens als onderdeel van de natuur te zien, speelt het 'menselijk exceptionalisme' (uitzonderingspositie voor de mens) nog steeds een grote rol in de omgang met de niet-menselijke natuur. Economie en gevestigde belangen staan op gespannen voet met het nieuwe verlichte 'antropocentrisme'.

Samenleven in een ecosysteem

Dat de mens onderdeel is van de natuur betekent ook dat hij leeft in een complex ecosysteem. Een ecosysteem is een welhaast ondoorgrondelijk netwerk van organismen, waarvan niet alleen planten en dieren onderdeel uitmaken, maar ook tal van andere organismen, zoals bacteriën en virussen die ook elk hun eigen functie hebben in het levensweb van het ecosysteem. Het deel uitmaken van zo'n ecosysteem, betekent volgens Drenthen ook dat de mens onvermijdelijk te maken krijgt met de vraag hoe samen te leven met micro-organismen en overige natuur. De evolutie van de ecosystemen heeft

De mens heeft de neiging om zijn evolutionaire oorsprong te vergeten en zichzelf met behulp van cultuur en ethiek los te maken van de onmiddellijke ecologische verbanden waarin hij is opgenomen

daarin geholpen en de mens bijvoorbeeld een prachtig ontwikkeld immuunsysteem gegeven. Maar de mens heeft de neiging om zijn evolutionaire oorsprong te vergeten en zichzelf met behulp van cultuur en ethiek los te maken van de onmiddellijke ecologische verbanden waarin hij is opgenomen. Hij gaat tot op grote hoogte natuurlijke processen naar zijn hand

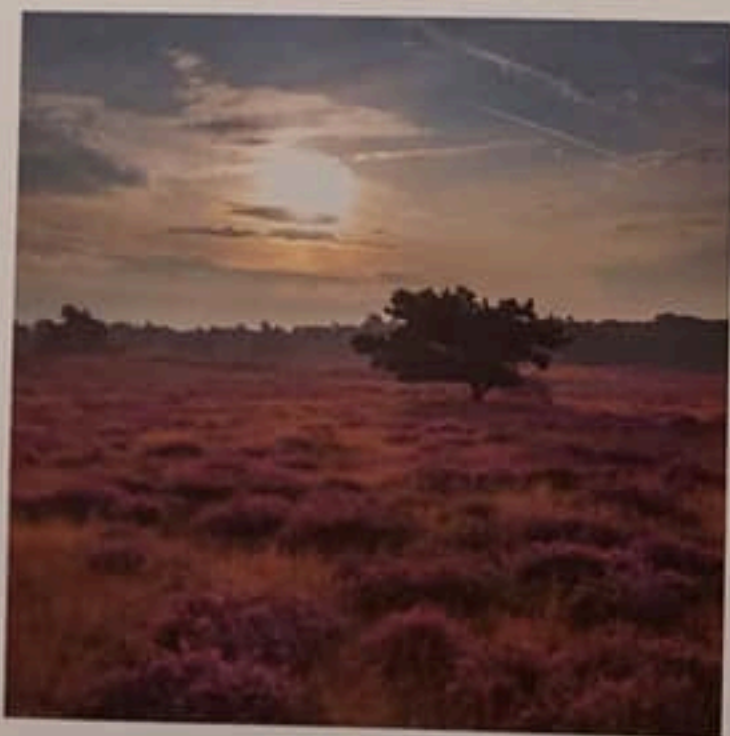
zetten en ten eigen nutte maken. Volgens Drenthen is het echter een illusie om te denken dat de mens zich zo los kan maken van het ecosysteem dat hem uiteindelijk zal moeten blijven dragen. Dat is ook zijn grondkritiek op het antropocentrisme. Wij zijn niet de uitzondering waar alles om draait. Z'n houding is naïef en ook onhoudbaar. Tegelijkertijd is het ook naïef om te denken dat met de erkenning van de waarde van de natuur alle problemen zijn opgelost. Hoe deze naïviteit te overwinnen...?

Natuurzorg

De (klassieke) natuurbescherming streeft naar een harmonieus samengaan van mens en natuur. Volgens de onderliggende arcadische visie worden mens en natuur als wezenlijk met elkaar verweven gezien. Het is daarom een ethische opgave voor de mens om zijn leven en ook het landgebruik zo in te richten dat er leefruimte is voor andere, kwetsbare

Bij de (klassieke) natuurzorg hoort een eigen ethiek, waarin de kwetsbare natuur wordt beschermd door middel van actieve zorg en uitgedacht beheer

soorten. Sinds het begin van de 20ste eeuw zetten natuurbeschermers in Nederland zich in voor behoud en bescherming van waardevolle cultuurlandschappen. Men accepteert dat die landschappen alleen kunnen worden behouden door intensief natuurbeheer, waarbij er sprake is van voortdurend ingrijpen (bijvoorbeeld begrazen, plaggen). Behoud vraagt dus om beheer en niet om de natuur haar gang te laten gaan

(dan zouden heidevelden bijvoorbeeld onvermijdelijk degenereren). Men spreekt ook wel van half-natuurlijke landschappen die voor hun voortbestaan afhankelijk zijn van de bemoeizorg van natuurbeschermers. Die zorg kan sterke paternalistische trekken vertonen, waarbij de natuurbeheerder bepaalt welke (doel)soorten wel en niet beschermd moeten worden.

Bij de (klassieke) natuurzorg hoort een eigen ethiek, waarin de kwetsbare natuur wordt beschermd door middel van actieve zorg en uitgedacht beheer. Volgens Drenthen wortelt deze visie in een rentmeesterschapsbenadering, die kan worden getypeerd als zorg voor het kwetsbare. De rentmeester-mens ontfermt zich over de kwetsbare soorten in ons half-natuurlijke cultuurlandschap.

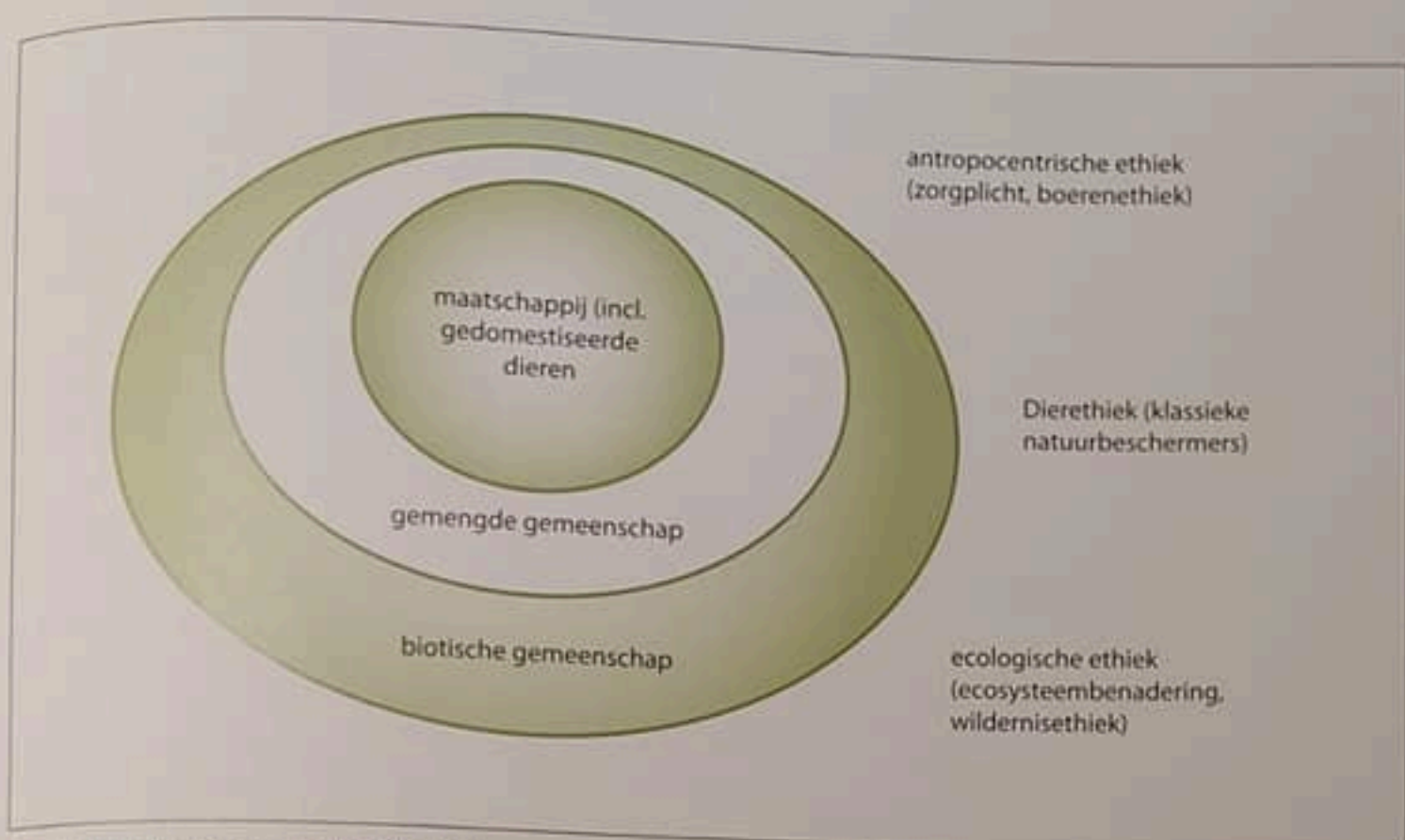
Wildernis-perspectief

De 'nieuwe' natuurbeschermers die het wildernisideaal aanhangen, onderscheiden zich van de klassieke natuurbeschermers omdat ze vinden dat de mens juist zo weinig mogelijk moet ingrijpen in natuurlijke processen. In deze visie is het goed om een vrij strikte scheiding tussen mens en natuur aan te brengen: de echte natuur moet zoveel mogelijk worden losgekoppeld van de agrarische productielandschappen. De aanhangers van de wildernis-visie kenmerken zich door ontzag voor de natuur en vertrouwen in haar robuustheid en zelfredzaamheid. De natuur is in hun ogen niet zozeer kwetsbaar (zoals de klassieke natuurbeschermers denken), maar juist krachtig en vitaal. Ze weet zichzelf in het algemeen goed te redden als we haar maar de kans geven (denk aan het succesvolle project om de wolf weer terug te krijgen in Nederland). Volgens de wildernisvisie moeten mensen zich daarom zo terughoudend mogelijk opstellen ten aanzien van de natuur. Het heeft vanuit die optiek geen zin om de oude cultuurlandschappen in stand te houden. Beter is het om nieuwe wildere landschappen te laten ontstaan, met natuur die op eigen benen kan staan. Er moet in dit perspectief vooral ruimte worden gegeven aan herwildering.

Onderliggend aan de wildernisvisie is sprake van een eco-centrische ethiek waarin wildheid en terughoudendheid centraal staan. Het ecosysteem zorgt voor zichzelf, mits de mens het de nodige ruimte laat.

Utilitair perspectief

Het utilitair perspectief kijkt naar nuttigheid: waar de natuur nuttig is voor de mens wordt geprobeerd die te beschermen of te benutten en waar ze schadelijk is, wordt ze bestreden en eventueel zelfs uitgeroeid (de malariamug). Deze visie sluit aan bij de al eerder genoemde antropocentrische houding en vindt haar aanhang in de agrarische sector, maar als puntje bij paaltje komt ook veel breder in de maatschappij. Vanuit de boeren wordt op een functionele manier naar de natuur gekeken en naar landschap als productief landschap dat de mens moet dienen. De boerenethiek is gericht op bewerken (van het land) en het oogsten. Boeren werken al eeuwenlang samen met de natuur en proberen die naar hun hand te zetten en in gunstige zin te beïnvloeden. Ze vervullen daarmee als relatief kleine groep (er werkt nog geen 5% van de beroepsbevolking in de landbouw) de essentiële zaak om bij te

Figuur Naturethiek volgens concentrische cirkels

Bron: Drenthen 2020, 74. (aangepast)

dragen aan een goede voedselvoorziening voor 17 miljoen Nederlanders en miljoenen anderen in en buiten de EU. Vanuit dit perspectief is het onzinnig om je tegen hoge maatschappelijke kosten in te zetten voor het behoud van potentieel overlast gevende soorten die geen direct menselijk belang dienen.

Vanuit de boeren wordt op een functionele manier naar de natuur gekeken en naar landschap als productief landschap dat de mens moet dienen

Naar een gedeeld kader?

Drenthen laat in zijn boeiende boek zien dat deze drie ethische perspectieven steeds weer tot onderlinge spanningen leiden: tussen boeren en natuurbeschermers, maar ook tussen natuurbeschermers onderling. Ook wijst hij op de pogingen die er zijn gedaan om tot oplossingen te komen. Zo bespreekt hij het door Callicott³ ontwikkelde idee van de concentrische cirkels, waarbij natuur 'dichtbij' op een andere manier wordt behandeld dan natuur die 'verderaf' staat. Een voorbeeld hiervan is de zorgplicht ten aanzien van (landbouw)huisdieren versus een meer passieve opstelling ten aanzien van wilde dieren.

Volgens Drenthen zou een boedelscheidingsmodel, waarin cultuurland (landbouw areaal) en natuurland in ruimtelijke

inrichting duidelijk van elkaar worden afgebakend, kunnen helpen om de spanningen hanteerbaar te maken. Toch vindt hij zo'n strikte scheiding in de vorm van het plaatsen van een hek in de praktijk niet vol te houden. Het boedelscheidingsmodel, zoals dat ook impliciet in de cirkel-theorie is verondersteld, kan soms wel enige uitkomst bieden, maar er zijn te veel gradaties en er is te veel 'grensverkeer' om deze aanpak bevredigend te kunnen laten werken.

Drenthen lijkt zelf meer te zien in een soevereiniteitsbenadering, waarin dieren worden onderscheiden in drie groepen: gedomesticeerde dieren, liminale dieren³ en wilde dieren). Volgens deze benadering moeten we onze relatie met de natuur en wilde dieren op dezelfde manier vormgeven als de relatie tussen soevereine menselijke gemeenschappen zoals natiestaten. Aan elk van de diergroepen worden in deze benadering geëigende rechten en plichten worden toegekend. Deze rechtenbenadering kan worden gezien als een aanvulling op het model van de concentrische cirkels, waarbij de rechten en plichten ervoor zorgen dat er een balans is tussen alle drie gemeenschappen of groepen en de een zich niet ten koste van de ander versterkt. Erkenning van die soevereiniteit impliceert de bereidheid om het landschap te delen zodat de verschillende diergroepen naast elkaar kunnen bestaan.

Conclusie

Drenthen heeft een boeiend boek geschreven, waarin hij duidelijk maakt hoe de huidige discussie over natuur en landbouw verbonden is met geheel verschillende waarde perspectieven. Eerder trok Henk Massink⁴ een soortgelijke conclusie met betrekking tot de waarde-bepaaldheid van het duurzaamheidsbegrip. Vanuit de filosofie van Dooyeweerd bezien is het belang van waarden misschien geen verrassende conclusie, maar Drenthen articuleert deze op een heldere manier voor natuur.

De spanning tussen de verschillende natuurperspectieven lijken onverzoenlijk en weerspiegelen zich ook in politieke verdeeldheid. Tegelijkertijd is er bestuurlijk gezien één visie nodig waarin lijnen naar de toekomst worden aangegeven. Drenthen doet een voorstel om tot een gedeeld kader te komen, al beseft hij dat er spanningen zullen blijven bestaan.

Vanuit een scheppingsvisie zijn verwondering en verbondenheid belangrijke concepten in de omgang met de natuur en dat hoort mensen behoedzaam en voorzichtig te maken (Blokhuis⁵). De centrale positie die door de Schepper aan de mens is gegeven (geschapen als beeld van God), leidt vanuit christelijk perspectief juist tot een grote verantwoordelijkheid voor het geschonken bestaan en alles wat daarbij hoort. Maar hoe die zorg en dat beheer precies vorm moeten worden gegeven, roept allerlei praktische vragen en spanningen op, waarvan Drenthens boek een prachtige illustratie geeft. Ook al ga je uit van een ongedeeld (christelijk) rentmeesterschap, er verschillen in 'verstaan' en interpretatie en is het een spannende exercitie om tot een eenduidige visie voor de praktijk te komen.⁶

Drenthens conclusie dat onze mensgerichte en hedonistische cultuur correctie behoeft, leest als een bevestiging van wat Goudzwaard en Schuurman in onze kring eerder hebben gesteld met betrekking tot de economie en het voedselsysteem. Drenthen zoekt naar een nieuwe balans zonder zich door een romantiserend en conserverend denken te laten verleiden. Zeker aanbevolen.

Naar aanleiding van

Martin Drenthen, *Hek. De ethiek van de grens tussen boerenland en natuurgebied*, Noordboek Natuur 2020.

Noten

- 1 Martin Drenthen (2020) *Hek: De ethiek van de grens tussen boerenland en natuurgebied*. Gorredijk, Noordboek Natuur.
- 2 J.B. Callicot (1988) Animal liberation and environmental ethics: back together again. *Between the species*, 4(3): 163-169.
- 3 'Liminale' dieren zijn dieren die in de nabijheid van mensen leven (denk bijvoorbeeld aan muizen, ratten, vogels) maar die noodzakelijkerwijze afhankelijk van hen zijn.
- 4 Henk Massink (2013) *Blijvend thuis op aarde? Een historisch, systematisch en praktisch onderzoek naar de mogelijkheid van de operationalisering van het concept duurzaamheid, in het bijzonder voor de landbouw*. Delft, Eburon.
- 5 Peter Blokhuis (2020) Het gaat niet goed met de natuur. *Sogie* 10(4): 18-23.
- 6 Roel Jongeneel (2019) *Agricultuur in balans: Verzamelde reflecties over de economie en ethiek van een duurzame landbouw en adequate voedselvoorziening*. Rotterdam, Bravenewbooks.

"We moeten met de natuur leren samenleven"

Interview met Martin Drenthen

In de christelijke filosofie is aandacht voor goed rentmeesterschap als norm voor economisch beheer en de omgang met de aarde. In uw boek lijkt rentmeesterschap, of in ieder geval de invulling daarvan, een wat ambivalent begrip. Is dat zo?

Het begrip rentmeesterschap is uitgebreid geanalyseerd in de laatste vijftig jaar milieuwetenschap, beginnend bij het werk van de Amerikaanse milieuwetenschapper Lynn White, die stelt dat de christelijke idee dat de mens over de natuur dient te heersen mede ten grondslag ligt aan de milieucrisis. Sinds White hebben anderen erop gewezen dat er ook een groene versie van rentmeesterschap bestaat, die niet spreekt over heersen maar over *beheren* van natuur. In deze tegenwoordig gangbaardere versie van rentmeesterschap heeft de mens de verantwoordelijkheid om te zorgen voor de kwetsbare natuur, vanuit de idee dat we de schepping van God hebben gekregen om die als rentmeester zorgvuldig te beheren. We zijn met andere woorden verantwoordelijk voor onze omgang met natuur verschuldigd aan een autoriteit die boven ons staat. Overigens bestaat er ook een seculiere versie van die gedachte, bijvoorbeeld wanneer we zeggen dat wij de aarde niet bezitten, maar hebben geleend van toekomstige generaties.

De ambivalentie die in mijn boek een rol speelt, heeft te maken met de ecocentrische kritiek op de rentmeestergedachte, waarin vraagtekens worden gesteld bij de centrale rol die nog steeds aan de mens toekomt bij het bepalen van de waarde van natuur. Uitgangspunt van het rentmeesterschap is dat de woeste natuur beheerd moet worden. Die gedachte staat tegenwoordig steeds vaker onder kritiek van hen die vinden dat de er een zekere terughoudendheid geboden is ten aanzien van de wilde natuur voor zover die zelfredzaam en autonoom is.

In uw boek wijst u op de rol van het antropocentrisme in combinatie met het utilisme, als factoren achter de exploitatie van de natuur. Tegelijk wordt wel beweerd dat het utilisme historisch gezien het voortouw heeft genomen in het adresseren van dierenleed. Hoe zit dat precies?

Het filosofische utilisme van Bentham en Singer houdt een sterk pleidooi voor een gelijke behandeling van lijden door de mens en door dieren, en heeft daarmee een belangrijke impuls gegeven aan de dierenbevrijdingsbeweging. Maar het utilisme in de meer alledaagse betekenis, dat wil zeggen de houding tegenover de natuur die enkel in nut geïnteresseerd is, is – uiteraard zou ik zeggen – verantwoordelijk voor de houding van exploitatie van natuur.

U schrijft ergens in uw boek dat de mens zijn evolutionaire oorsprong moet beseffen. U bedoelt dan denk ik zijn inherente verbondenheid met de natuur aan te geven. Maar betekent het evolutionaire verhaal juist ook niet strijd, gaan voor eigen (soort)belang en survival of the fittest? Is daar wel ethiek op te bouwen die anders is dan overlevingsethiek?

Er zijn boeken volgeschreven over de relatie tussen evolutietheorie en ethiek. Misschien het beste startpunt is om ons te realiseren dat de idee van het recht van de sterkste niet rechtstreeks van Darwin komt, maar van de sociaal-darwinisten die meenden in de biologie een legitimatie te kunnen vinden voor een bepaalde maatschappelijke moraal. Zo bedoelde Darwin dat niet, en zo bedoel ik het zelf ook zeker niet. Niet de sterkste, maar de best aangepaste vorm van leven zal overleven, dat is geen kwestie van moreel of ethiek, maar van hoe de evolutie werkt.

Het gaat uiteindelijk niet alleen om ons overleven, dat zou een te smalle blik zijn. Ik denk dat de meeste mensen onze relatie met de overige natuur, de samenhang van al het leven en onze plaats daarin, ook zien als deel van een betekenisvol bestaan. De zorg om een betere relatie met de natuur gaat niet allen om overleven, het gaat ook om een volgens mij breed gedragen visie op wat ons leven goed maakt.

Waar het mij om gaat is dat we moeten leren inzien dat al het leven met elkaar verbonden is in een complex netwerk van relaties, en dat wij daarin als mens misschien met behulp van techniek een paar extra vrijheidsgraden hebben verworven, maar dat dit onverlet laat dat wij uiteindelijk nog steeds

deel uitmaken van dat complexe ecologische netwerk van relaties. Ons lot is als het ware onvermijdelijk verweven met dat van het andere leven op aarde. Om te overleven zul je je aan de ecologische omstandigheden moeten aanpassen. Maar om dat natuur niet alleen wordt gekenmerkt door harmonie, maar ook door strijd betekent dat onvermijdelijk ook dat we niet alleen moeten samenwerken met andere organismen, maar af en toe ook grenzen zullen moeten stellen.

In het boek zegt u dat we door de natuur klem te zetten, haar uitlokken dat ze ons zal terugpakken. Kunt u dat toelichten? Ziet u een bepaalde normativiteit in onze verhouding met de natuurlijke omgeving, een interne orde die grenzen aangeeft die niet straffeloos overschreden kunnen worden?

Het is verleidelijk om intentionaliteit toe te schrijven aan ander leven, om te denken dat het coronavirus plannen met ons heeft, of uit is op wraak wanneer we het in een hoek drijven – *Nature strikes back*. Of de aarde als geheel als een super-organisme te zien – Gaia – dat zich van ons probeert te ontdoen, als waren wij een virus. Dat is allemaal metaforisch spreken. In werkelijkheid is het slechts de taal die ons ertoe verleidt zo over natuur te spreken. Virussen doen wat ze doen, en de intentionaliteit die we denken te ontwaren is slechts het gevolg van het evolutionaire proces van overleving van de best aangepaste. Dat geldt ook voor de idee dat het mondiale ecosysteem een morele orde zou zijn. Door die manier van spreken geven we volgens mij wel uitdrukking aan een morele ervaring van de natuur als iets dat ons gegeven wordt, en

waartoe we ons op een gepaste manier dienen te verhouden. We weten dat de relatieve stabiliteit van een ecosystemen samenhangt met zijn biodiversiteit en met de manier waarop de verschillende organismen in een lange evolutionaire geschiedenis op elkaar zijn ingespeeld. Zoönosen worden waarschijnlijk naarmate wij de bestaande ecosystemen vaker verstoren, en ook de aantasting van biodiversiteit doet de kans op plagen en uitbraken van ziektes enorm toenemen. Door de natuurlijke systemen te ontwrichten lopen we het risico de relatieve stabiliteit waarvan we zolang hebben geprofiteerd, zelf te ondermijnen. Datzelfde geldt overigens voor het klimaat.

In uw boek laat u de spanning tussen drie visies zien, maar zegt u ook dat ze op te vatten zijn als complementaire perspectieven. Hoe ziet u dat voor u?

Ik denk dat de drie perspectieven elk een ander aspect laten zien van onze relatie met de natuur. Maar elk van die perspectieven is in zichzelf ook eenzijdig. Zodra zo'n perspectief wordt verabsoluteerd kan het ontaarden. De legitieme claim dat we de grond voor onszelf mogen gebruiken ontaard wanneer ze blind is voor de evenzo legitieme ruimteclaim van andere soorten, de wens om de arcadische natuur te beheren ontaard wanneer ze tot een vorm van tuinieren verval, die geen plaats meer biedt voor spontane processen of tegendraadse organismen. En de wildernisethiek die ervoor pleit de natuur haar gang te laten gaan ontaardt wanneer ze onverschillig wordt ten aanzien van de kwetsbare soorten die dan zullen verdwijnen. Het gaat erom dat de verschillende perspectieven elkaar aanvullen en wederzijds matigen. Een van de problemen van de huidige crisis in onze relatie tot de natuur is dat verschillende groepen elk een van deze perspectieven verabsoluterend, en daarmee enerzijds blind zijn voor de mogelijke ontaarding van het eigen perspectief, en anderzijds voor de waarheidsclaim van de andere perspectieven.

Volgens u zal de landbouw moeten krimpen tot ze geen noemenswaardige invloed meer zal hebben op de ruimte voor de natuur. Kan dat wel: menselijk samenleven zonder noemenswaardige invloed op de natuur?

Uiteraard zullen we invloed hebben op het landschap en de natuur, dat is onvermijdelijk. Ik meen echter dat de uitdaging erin ligt dat te doen zonder de vruchtbaarheid van de grond te ondermijnen, samenwerking te zoeken met die soorten die op het boerenland leven, en tegelijkertijd ons ervan bewust te zijn dat er ook plekken moeten overblijven voor die soorten die niet kunnen leven in ons boerenland, door enerzijds plekken 'wild' te laten, en anderzijds onze verdraagzaamheid te vergroten ten aanzien van soorten die onze plannen en beheerde gebieden verstoren. Dat betekent overigens ook dat we er dus voor moeten zorgen dat boeren genoeg voor hun producten betaald krijgen zodat ze zich dat laatste ook kunnen veroorloven.

U pleit aan het slot van uw boek voor een transitie naar een natuur-inclusieve samenleving. Welke rol kan of moet de politiek daarbij spelen?

Uitgangspunt zou moeten zijn dat we met de natuur proberen samen te leven niet door de natuur verder aan banden te

leggen, maar door ons cultuursysteem weerbaarder te maken tegen verstoringen van buitenaf. De rol van de politiek daarbij is vooral te zorgen voor gecoördineerd collectief handelen met als inzet die transitie door te maken. Neem het voorbeeld van de wolf. Samenleven met de wolf in een cultuurlandschap als het onze is alleen mogelijk dankzij een wederzijds leerproces: Enerzijds moeten wij leren ruimte te maken voor de wolf – door te zorgen voor voldoende rustgebieden met wilde prooi, verbonden door ecologische verbindingzones. Anderzijds moeten wolven leren wat ze wel en niet moeten doen om uit de problemen willen blijven. Wanneer wij al onze schapen structureel met wolfwerende elektrische omheiningen beschermen dan leert de wolf dat schapen geen aantrekkelijke prooi zijn, en zal die les ook doorgeven aan zijn jongen. We weten uit voorbeelden elders dat daardoor een soort van evenwicht kan ontstaan, waarin de menscultuur en wolvencultuur als het ware op elkaar ingespeeld raken. Maar wanneer we de bescherming van vee als een louter individuele verantwoordelijkheid van de schapenhouder zien, dan staat we dus toe dat een enkele koppige of eigenwijze boer dat leerproces kan ondermijnen door op zijn land de wolf te leren dat schapen af en toe wel degelijk geschikte prooien zijn. De rol van de politiek is het volgens mij om na te gaan welk collectief handelen nodig is om een succesvolle transitie te maken naar een samenleving waarin mens en andere soorten op een tamelijk conflictarme manier kunnen samenleven en die vervolgens te faciliteren en stimuleren.